

UDK 329(497.13)•1918—1931• : 333.013.6
Izvorni znanstveni članak
Priljeno: 29. I. 1993.

Motrišta političkih stranaka u Hrvatskoj o agrarnom pitanju (1918.—1931.)

ZDENKA ŠIMONČIĆ-BOBETKO

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autorica u radu ukazuje na motrišta političkih stranaka koje su djelovale na području Hrvatske s obzirom na agrarno pitanje. Osim programa pojedinih stranaka i njihova rada u svezi s agrarnom reformom i kolonizacijom prikazane su sve relevantne promjene i modifikacije izazvane pokušajima vodstava stranaka da to pitanje prilagode zahtjevima seljaštva gledajući pri tome i interese članova svojih stranaka.

Stanje u Hrvatskoj nakon prvoga svjetskog rata obilježeno je društvenim i političkim suprotnostima i borbama. U novostvorenu jugoslavensku državu bila su unijeta dva pitanja: nacionalno i socijalno, koja su cijelo međuraće (1918.—1941.) bila okosnica borbi političkih stranaka i grupa. Već u početku postavilo se kao jedno od najakutnijih i agrarno pitanje. Seljaci su zahtijevali radikalno provođenje agrarne reforme, što dolazi do izražaja i u seljačkim nemirima, a bilo je slučajeva samovoljnog dijeljenja veleposjedničke zemlje. Seljačko je pitanje nesumnjivo teško opterećivalo složenu društveno-gospodarsku problematiku nove države, tim više što je bila riječ o najbrojnijem društvenom sloju. Političke stranke to pitanje nisu mogle mimoći, jer je seljaštvo i među hrvatskim biračima bilo premoćan faktor. Zato su sve važnije političke stranke izložile svoje gledište o tom pitanju. Zbog agrarne reforme vodila se borba u parlamentu, ali i izvan njega, a punila je i stranice tiska. Iskorištavala se u političkoj borbi za pridobivanje pristalica, ali i za bogaćenje ljudi na vlasti i oko nje, pa je bilo i više korupcionističkih afera. Političke stranke, posebno neke, pokazivale su velik interes za to pitanje, o čemu govori i podatak o držanju Ministarstva za agrarnu reformu. Do 1929. godine, kada je ono ukinuto, a njegovi poslovi prelaze u resor Ministarstva poljoprivrede, trinaest puta su ministri u vladama bili radikali. Oni su željeli dobiti baš to Ministarstvo, što dovodi i do teškoća s demokratima pri formiranju prve vlade Nikole Pašića 1921. godine.¹ Kako se paralelno s agrar-

¹ Radikalna stranka držala je Ministarstvo za agrarnu reformu od 1. I. 1921. godine do 27. IX. 1924.; od 29. IV. do 18. VII. 1925.; od 1. II. 1927. do njegova ukidanja

nom reformom provodila i kolonizacija, to se iskorištavalo i za ostvarivanje državnih ciljeva: penetraciju stanovništva iz drugih u hrvatske krajeve.

Ovdje izlažemo motrišta o agrarnom pitanju svih važnijih političkih stranaka koje su djelovale u Hrvatskoj. Vremenski se rad odnosi na razdoblje od 1918. do 1931. godine, kada su doneseni svi važniji propisi i kada se pristupilo likvidaciji agrarne reforme.

1. Hrvatska seljačka stranka

Hrvatska pučka seljačka stranka osnovana je 1905. godine. Osnivači su bili braća dr. Antun i Stjepan Radić. Temeljne misli stranke formulirane su od 1899. do 1904. godine. Privremeni glavni odbor stranke sastavljen od 24 člana osnivača raspravio je taj program 22. prosinca 1904. godine. Na prvoj glavnoj skupštini stranke, održanoj 16. i 17. kolovoza 1905. godine u Zagrebu, program je prihvaćen. Stranka je u svojem razvitku prošla više faza u kojima je izmijenila naziv i program. U početku se oslanjala pretežno na sitno i srednje seljaštvo. U kasnijoj fazi razvoja sve se više oslanja na bogatije seljake, a ponešto i na članove pravnike (Maček, Košutić i drugi).²

Već je program iz 1905. godine predviđao donošenje posebnih zakona kojima bi se regulirala mogućnost raspodjele velikih zemljišnih posjeda, te predaja državnih šuma samoupravnim općinama ili pojedincima. Stjepan Radić, govoreći u više navrata o tzv. »seljačkom pravu«, podrazumijeva i pravo seljaka na zemlju i šumu. Seljaku se priznavalo pravo

1929. godine. Ministri za agrarnu reformu iz Radikalne stranke bili su: Nikola T. Uzunović, Krsta Lj. Miletić, Milan Simonović, Vladimir Andrić, Aleksandar Savić, Daka Popović i Lazar Radivojević. Hrvatska seljačka stranka držala je to ministarstvo od 18. VII. 1925. do 1. II. 1927. godine. Ministri agrarne reforme iz te stranke bili su Pavle Radić i Stanko Šibenik. Dosta dugo to ministarstvo drži Demokratska stranka, a kasnije Samostalna demokratska stranka, a i prvi ministar za agrarnu reformu bio je iz tih redova. Hrvatsko-srpska koalicija držala je to ministarstvo od 20. XII. 1918. do 16. VIII. 1919. godine, a ministar je bio Franjo Poljak. Demokratska stranka drži ministarstvo od 16. VIII. do 19. II. 1920.; od 17. V. 1920. do 1. I. 1921. godine, a ministri su bili Franjo Poljak i Henrik (Hinko) Krizman. Samostalna demokratska stranka drži ministarstvo od 27. IX. 1924. do 29. IV. 1925. godine (ministar Henrik [Hinko] Krizman). Hrvatska zajednica držala je to ministarstvo kratko vrijeme od 19. II. do 17. V. 1920. godine, a ministar je bio Ivan Krnić. Također kratko vrijeme, od 27. VII. do 6. XI. 1925. godine, ministarstvo je bilo u rukama Slovenske ljudske stranke, a ministar je bio Ivan Vesenjāk. *Ferdo Čulinović*, Jugoslavija između dva rata, Zagreb, JAZU, knj. II, 1961., 287 — 310; Radikali traže ministarstvo za agrarnu reformu, *Riječ*, Zagreb, br. 267, 28. XII. 1920.; *Riječ*, br. 268, 29. XII. 1920.; Kako je sastavljen radikalno demokratski kabinet?, *Hrvat*, Zagreb, br. 257, 3. I. 1921.

² Stari i novi temelji hrvatske seljačke stranke, *Slobodni dom*, Zagreb, br. 1, 13. III. 1920. Stranka mijenja naziv 7. XII. 1920. godine u Hrvatska republikanska seljačka stranka. Do promjene naziva stranke u Hrvatska seljačka stranka dolazi kad njezino vodstvo 27. III. 1925. godine prizna državnoopravno stanje sankcionirano Vidovdanskim ustavom; Red ili pravilnik Hrvatske seljačke stranke (skraćeno HSS), *Dom*, br. 21, 22. V. 1927.

na zemlju, ali je do nje morao doći legalno. Stjepan Radić je smatrao da su potrebni i veliki posjedi do 500 jutara zemlje, dok je one još veće trebalo zakonski podijeliti na seljačke gospodarske općine. Cilj seljačke politike bio je da »po mogućnosti svaki državljani, ili barem svaki ratar, ima svoju grudu zemlje«. ³ U programskim dokumentima stranke poslije ujedinjenja u jugoslavensku državu 1918. godine jasnije su formilirani zahtjevi stranke, pa tako i onaj o »seljačkom pravu«. Njime se zahtijevalo posebno seljačko nasljedno pravo, ukidanje državnog, crkvenog i vlastelinskog vlasništva nad zemljom koju je trebalo predati u vlasništvo seljačkim obiteljima, odnosno seljačkim gospodarskim općinama. Pravo na zemlju ostvarilo bi se zakonskom podjelom državnih, crkvenih i veleposjedničkih imanja. Govoreći o podjeli velikih posjeda, stranka je uvijek naglašavala da to treba učiniti otkupom od vlasnika. ⁴ Godine 1919., kad je bio u zatvoru, Stjepan Radić u bilješci o »seljačkoj agrarnoj reformi« kaže da se nikome ne može zemlja otimati niti kome besplatno dijeliti. ⁵

U početku provođenja agrarne reforme Hrvatska je pučka seljačka stranka zauzela prilično pasivno gledište. Primarno za nju postaje nacionalno pitanje i pitanje državnog uređenja. Ona nije bila za radikalnu agrarnu reformu kao neke druge političke stranke u Hrvatskoj. Zbog toga joj se upućuju i kritike. Demokrati kažu da HPSS »obranu tih posebnih seljačkih prava ne uzima ozbiljno. Što više, ona kao da bi sva goruća seljačka pitanja najradije odgodila Bog zna do kada. Njoj je više do stranačkog interesa, nego da narod koji oskudijeva na zemlji, do nje dođe«. Stranka nije bila za potpuno dokidanje velikih posjeda, smatrajući da su oni gospodarski potrebni. To potvrđuje anketa o agrarnoj reformi provedena u Beogradu u lipnju 1919. godine. Predstavnici stranke Josip Predavec i Tomo Jalžabetić zahtijevali su veći maksimum od predviđenoga. Josip Predavec predlagao je da maksimum zemlje u Hrvatskom zagorju bude 500 hektara (a ne kako je utvrđen, 75 ha obradive i 200 ha zemlje uopće). Tomo Jalžabetić predložio je dva maksimuma ispod kojih se ne bi smio veleposjed dijeliti. Zastupnik stranke iz Ladišlavaca (kotar Zlatar) Mirko Neudörfer u više je navrata nastojao zaštititi veleposjed. Predstavnici stranke nisu uvijek ni sudjelovali u radu konferencija koje su se bavile agrarnom reformom. ⁶ Svoja motrišta stranka je nastojala opravdati gospodarskim razlozima, ali je na njih svakako utjecalo i to što je u svojim redovima imala veleposjednikâ. Stranka se protivila i kolonizaciji u Hrvatskoj kako ju je provodila vlada.

Potkraj 1921. godine Stjepan Radić misli da »kod nas doduše još imadu bivši velikaši ili spahije previše šuma, a i ostali njihov veliki posjed mie-

³ *Branka Boban*, O osnovnim obilježjima »seljačke države« u ideologiji Antuna i Stjepana Radića, *Radovi* 13, Zagreb, Institut za hrvatsku povijest, 1980., 63—66, 80.

⁴ Stari i novi temelji hrvatske seljačke stranke, op. cit.; Što je to seljačko pravo i kako se do njega dolazi, *Slobodni dom*, br. 33, 20. X. 1920.

⁵ *Stjepan Radić*, Politički spisi (priređio Zvonimir Kulundžić), Zagreb, Znanje, 1971., 317. Stjepan Radić bio je u zatvoru od 25. ožujka 1919. do 27. veljače 1920. i ponovo od 25. ožujka 1920. do 28. studenog iste godine.

⁶ *Alfons Hribar*, Agrarna reforma, Agrarna biblioteka br. 9, Zagreb, Meja, 1924., 72—73, 76; »Seljačka« stranka i agrarna reforma, *Riječ*, Zagreb, br. 229, 7. VI. 1919.

nja se i upravlja dosta na njihovu štetu, ali i na slabu seljačku korist. Ali vlastelinska samovolja i španska batina slomljena je za uvijek«. ⁷

U poruci u povodu izbora za Konstituantu predstavništvo Hrvatske pučke seljačke stranke zahtijeva »razdiobu svih državnih, crkvenih i velikih vlastelinskih imanja seljačkim obiteljima«. ⁸

U toku provedbe agrarne reforme bilo je na nekim veleposjedima zakidanja seljaka, naročito u svezi s prodajom zemlje koja se našla pod udarom agrarne reforme. Tako je bilo s veleposjedom barunice Inkey. Stjepan Radić reagirao je na to u *Slobodnom domu* uputstvom seljacima kako treba postupiti u sličnim slučajevima. Pritom govori o provedbi prave seljačke agrarne reforme, koja je tek imala uslijediti, što znači da je takvu kakvu je provodila vlast zapravo i nije priznavao. On kaže: »Imućniji seljaci — osobito koji imaju zemlje dosta — neka se nipošto ne guraju pred siromašnije seljake, ako hoće biti pravi pristaše HRSS i ako ne će, da im se kod provođenja prave seljačke agrarne reforme ovako stečena zemlja ne oduzme [...] Siromašniji seljaci, koji ovakvom prilikom dotično ovakvom prevarom nastradaju, neka za to ni malo ne gube nade, jer prava seljačka agrarna reforma nije daleko.« ⁹

Kada se Hrvatska seljačka stranka našla na vlasti (18. srpnja 1925.), a Pavle Radić postao ministar agrarne reforme, uspjela je djelomice ostvariti neka svoja gledišta, poglavito ona o otkupu veleposjedničke zemlje. ¹⁰ Vodstvo HSS-a smatralo je dotadašnju agrarnu reformu na veleposjedima odviše radikalnom. Pavle Radić je u sporazumu s Radikalnom strankom progurao i legalizirao fakultativan otkup veleposjedničke zemlje. U članu 38. Zakona od 31. srpnja 1925. godine o budžetskim dvanaestinama za kolovoz, rujan, listopad i prosinac ovlašten je ministar za agrarnu reformu da do donošenja zakona o eksproprijaciji velikih posjeda i kolonizaciji može odobravati prodaju i gruntovni prijenos nekretnina koje su bile stavljene pod udar agrarne reforme, a prelazile su zakonom propisani maksimum. Veleposjednici su tako mogli osim oduzete zemlje prodavati i ostalu (šumu, pašnjak i neplodno). Prije je bilo pokušaja (ministri za agrarnu reformu iz Radikalne stranke — Krsta Miletić, Milan Simonović) da se agrarna reforma likvidira fakultativnim otkupom, ali nisu uspjeli. ¹¹ Hrvatska seljačka stranka nastojala je, kada je bila na vlasti, onemogućiti ili bar usporiti kolonizaciju u Hrvatskoj. Pavle Radić proveo je u Hrvatskoj smjene agrarnih činovnika u agrarnim uredima. Obavljena je opsežna revizija agrarnih subjekata, pri čemu je ze-

⁷ Stjepan Radić, Seljačko i radničko pravo, *Slobodni dom*, br. 46, 14. XI. 1921.

⁸ Svemu hrvatskom narodu, a osobito hrvatskom seljačtvu u Banskoj Hrvatskoj, *Slobodni dom*, br. 36, 19. XI. 1920.

⁹ Josip Vidović, Prevara sirotinje pod imenom agrarne reforme na vlastelinskom dobru barunice Inkey, *Slobodni dom*, br. 18, 30. IV. 1922. U istom broju Uputstva Stjepana Radića seljacima.

¹⁰ Pavle Radić bio je ministar agrarne reforme od 18. VII. 1925. do 18. V. 1926. godine, te ponovo od 24. XII. 1926. do 1. II. 1927. godine. Stanko Šibenik obnašao je tu dužnost od 18. V. do 24. XII. 1926. godine.

¹¹ Pravilnik o fakultativnom otkupu agrarnog zemljišta velikih posjeda i o naplaćivanju, knjiženju i utrošku 10% prinosa od kupovine. *Službene novine*, br. 237, 16. X. 1925.; *Seljački dom*, br. 24, 14. X. 1925.

mlju izgubilo dosta kolonista i pristalica drugih stranaka, ali i domaći seljaci koji nisu ispunjavali uvjete.

Proširivši političku djelatnost i na Dalmaciju, stranka je obećala da će nastojati riješiti agrarno pitanje kako bi privukla tamošnje seljake. Pritom je bila mnogo radikalnija nego u pitanju veleposjeda, jer je bila riječ o potrebi likvidacije raznih oblika ostataka feudalnih odnosa (kolonat, liveli i vječni liveli, kmetstvo). Stanko Šibenik, ministar za agrarnu reformu iz te stranke, angažirao se na rješenju toga pitanja. Izrađen je prijedlog zakona o uređenju agrarnih odnosa u Dalmaciji. Međutim, prijedlog nije prošao u parlamentu, jer su mu se protivili demokrati i dalmatinski radikali, uz potporu svojih stranačkih kolega. Stanko Šibenik i kasnije je kao zastupnik u parlamentu kritizirao privremenost i strančarstvo u provođenju agrarne reforme. Prigovorio je da se zemlja dijelila »po pokrajinama i po interesnim sferama pojedinih stranaka«. Ni problem kolonizacije nije bio riješen, ili tek djelomice, i »to većinom pogrešno [...]«, a što je najteže, isključena je podjedno mogućnost njezinog pravilnog rješenja.¹²

O »seljačkom pravu« ponovo se govori u skraćenom programu stranke iz 1927. godine, prema kojemu se ono, uz ostalo, sastoji i u tome »da sva zemlja i sve šume budu u seljačkom vlasništvu«. Seljaci su pravo na zemlju imali ostvariti »valjanom i pravednom agrarnom reformom«. To je podrazumijevalo da u njoj imaju odlučnu riječ predstavnici seljaštva. Vlasnici zemlje morali bi dobiti pravednu odštetu za oduzetu zemlju, a seljaci dugoročni kredit uz otplatu bez kamata ili uz kamatu od 2 ili 3 posto. Kada bi bilo moguće, svako je selo imalo dobiti šumu ili mu se trebalo osigurati drvarenje i paša. Stranka je smatrala da država i Crkva ne treba da imaju velikih šuma i zemljišnih posjeda. U Dalmaciji je trebalo makiju i goleti, koje su uglavnom bile u vlasništvu općina, razdijeliti seljacima uz uvjet da je pošume u određenu roku, u protivnom bi im se oduzela.¹³

Nakon nemilih događaja u beogradskom parlamentu u kolovozu 1928. godine, kada je teško ranjen Stjepan Radić a ubijeni neki članovi stranke, ona se orijentirala na politička i državnopravna pitanja, a manje pozornosti posvećuje ostalima.

2. Hrvatska pučka stranka

Osnovana je s namjerom da na političkom planu, ali i u nekim drugim pitanjima, zastupa interese Katoličke crkve u novoosnovanoj državi.¹⁴ Nastanak stranke i njezin program bili su pod neposrednim utjecajem

¹² Govori hrvatskih seljačkih zastupnika u beogradskom parlamentu, *Dom*, br. 14, 6. IV. 1927.; Temelji naše unutarnje i vanjske državne politike, *Dom*, br. 30, 9. VII. 1927.

¹³ *Stjepan Radić*, Hrvatska seljačka stranka i ujedinjena demokracija. (Nauk, program i organizacija HSS. — Seljačko demokratska koalicija i klub ujedinjene demokracije.) Božićnica, Zagreb 1928., 123—124.

¹⁴ *Zlatko Matijević*, Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države. *Povijesni prilozi*, br. 5, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1986., 43—44.

Slovenske ljudske stranke. Program je objavljen 9. svibnja 1919. godine. U državnoopravnom pogledu Hrvatska pučka stranka zastupala je državno i narodno jedinstvo, ali nije bila za potpunu centralizaciju uprave. Deklarirala se prije svega kao seljačka. U svom programu ona kaže da štiti interese »svih staleža, a u prvom redu seljaka, koji sačinjavaju najveći dio našeg naroda«. U svezi s agrarnim pitanjem smatrala je da zemlja »ima biti u glavnom vlasništvo onoga, koji je obrađuje, dakle seljaka«. Pri rješavanju seljačkog pitanja trebalo je uzeti u obzir »prilike u svakoj pokrajini«. Program predviđa da, »gdje se može, mora se narodu podijeliti državna zemlja uz uvjet, da je pošumi ili obradi«. Seljaku je trebalo priznati posebno pravo »glede zemlje i njezinog nasljeđivanja«, a reguliralo bi se posebnim zakonom o nasljeđivanju. Bilo je važno očuvanje seljačkog minimuma, odnosno »da se najmanja izmjera seljačke zemlje, njegova blaga i njegove pokretne imovine, ne smije prodati na bubanj«. Interes seljaka imalo je štiti posebno seljačko predstavništvo.¹⁵

Stranka je odlučno branila interes Katoličke crkve na svim područjima života, pa tako i u pitanju agrarne reforme. Katolička je crkva bila veleposjednik, pa je agrarna reforma tangirala i njezine interese.¹⁶ Gledište stranke prema tom pitanju bilo je uglavnom istovjetno s gledištem Katoličke crkve. Visoki katolički kler svjestan je već potkraj rata da neće moći zadržati cjelokupan posjed. Rješenje vidi u parcelaciji i prodaji nekih svojih posjeda u napućenim predjelima.

Biskupi su postavili pitanje agrarne reforme već na prvoj biskupskoj konferenciji u Zagrebu 27. studenog 1918. godine. U rezoluciji s konferencije kaže se da »Jugoslavenski katolički episkopat uviđa, kako je opravdano, da neimašni dio seljačkog staleža, dođe do primjerenog posjeda zemljišta i da je u tu svrhu potrebna agrarna reforma veleposjeda; zato je sa svoje strane spreman ishoditi privolu Sv. Stolice, da uz pravičnu odštetu od crkvenih velikih posjeda u tu svrhu nužno zemljište otkupi«. Katolička se crkva i kasnije u svezi s agrarnom reformom pozivala na tu rezoluciju, ali se protivila načinu na koji se ona provodila.¹⁷

Neke političke stranke, posebno socijaldemokratska, tražile su da se crkveni posjed potpuno izvlasti. Agrarna reforma na crkvenim posjedima, posebno na području zagrebačke agrarne direkcije, provodila se u početku radikalno. To je naišlo na nezadovoljstvo u redovima Katoličke crkve, ali i odraza u njezinu tisku. O agrarnoj reformi Crkva je izjavila da »ne samo što ne će naići na ikakove protivštine, nego će joj biti susretljivi, jer se je već prije najavljene reforme nastojalo crkvene veleposjede parcelirati i u najpovoljnije uvjete među seljaštvom porazdijeliti«. ¹⁸ Epi-

¹⁵ Što je Hrvatska Pučka stranka i što hoće, Zagreb 1919., 9—11, 19; Glavna načela Hrvatske pučke stranke, *Narodna politika*, Zagreb, br. 123, 9. V. 1919.

¹⁶ Prvostolni kaptol zagrebački, Nadbiskupija zagrebačka i Đakovačka biskupija imali su zajedno 74.878 jutara zemlje.

¹⁷ Konferencija jugoslavenskog katoličkog episkopata, *Katolički list*, Zagreb, br. 49, 5. XII. 1918.; Zaključci biskupske konferencije, *Narodna politika*, br. 50, 20. IV. 1920.

¹⁸ *Vlastimir Vimpulšek*, K agrarnoj reformi, *Sloboda*, Zagreb, br. 2, 9. I. 1919.; K agrarnoj reformi, *Narodna politika*, br. 21, 22. I. 1919.; *Je-Ka*, I na agrarnu reformu da štitimo?, *Katolički list*, br. 8, 20. II. 1919.

skopat je odlučio da se u pitanju agrarne reforme postupa u sporazumu s pravoslavnom hijerarhijom.¹⁹

Katoličke stranke, Slovenska ljudska stranka i Hrvatska pučka stranka, a tako i hrvatski predstavnici klera bili su za otuđenje manjeg dijela crkvenog posjeda pod određenim uvjetima. Provođenje agrarne reforme smatrali su sredstvom za održanje reda i mira u državi.²⁰ Takvo gledište ne treba čuditi ako se zna da su Hrvatsku potkraj 1918., te u tijeku 1919. i 1920. godine potresali snažni seljački nemiri. Hrvatska pučka stranka angažirala se u provođenju agrarne reforme na crkvenim posjedima braneci gledište da se Katoličkoj crkvi dade odšteta za oduzetu zemlju. Međutim, bilo je i protivnih mišljenja. Protivnici Katoličke crkve smatrali su da ne treba isplatiti odštetu za crkvenu zemlju, pozivajući se na činjenicu »što prihodi crkvenih dobara nisu bili razmjerno podijeljeni na čitovo svećenstvo i na sve crkvene institucije [...]«. Hrvatska pučka stranka svojim je programom, koji je odobrio i Episkopat, uvjetovala dobivanje potpune odštete za oduzeta crkvena zemljišta drukčijim rasporedom crkvenog imutka, tako »da nestane dosadašnjih velikih razlika u prihodima crkvenih službenika«. ²¹ Stranka se protivila načinu na koji se u praksi provodila agrarna reforma. Prema riječima njezinih članova, oni su »neprijatelji agrarne reforme ove i ovakove, kakovu su provodali demokraci i kakova se sad još mora da provodi. Protivnici smo tzv. sistema privremenih zakona jer se na taj način uvodi u narodno gospodarstvo nestalost u obradi i proizvađanju. Protivnici smo jer je taj sistem voda na mlin komunista, koji javno propovijedaju ukinuće privatnog vlasništva i traže vječni zakup zemlje, kuća [...]«. Ali stranka nije bila protiv agrarne reforme. Veleposjed je trebalo »izvlastiti u korist onih, koji će sami zemlju obrađivati i kojima treba zemlje«. Izvlaštena zemlja veleposjeda imala bi se odmah otkupiti i gruntovno prenijeti na nove vlasnike. Rješavanje agrarnog pitanja HPS je vidjela tako »da zemlja inadne pripasti zemljoradniku, s gledišta socijalne pravde, po kojoj moramo da u državi uznastojimo, kako bi što više bilo zadovoljnih građana, te s gledišta jakosti srednjega posjeda, koji je najkadriji da uzdrži ravnotežu između proizvodnje i potrošnje i državi najviše koristi donosi«. Zalagala se za takvu agrarnu reformu koji će riješiti parcelacijom »velikih posjeda pitanje jakosti maloga i srednjega posjeda« i osigurati pravnu zaštitu posjednika zemlje.²²

Hrvatska pučka stranka imala je podružnice u Bosni i Hercegovini, pa je vodstvo stranke na vijećanju 6. i 7. lipnja 1920. godine zauzelo gledište prema provođenju agrarne reforme na tom području. Usvojeni su zaključci podružnica s toga područja. Vrhovno vijeće stranke obećalo je da će se »najenergичnije zauzeti za radikalno rješenje agrarnog pitanja u korist bosanskih i hercegovačkih težaka«. ²³

¹⁹ Izvještaj o biskupskoj konferenciji u Zagrebu, *Narodna politika*, br. 181, 22. VII. 1919.

²⁰ Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka prema ujedinjenju Kraljevstva SHS do marta 1919., *Istorija XX veka*. Zbornik radova XII, Beograd 1972., 249.

²¹ Biskupska konferencija, *Narodna politika*, br. 46, 15. IV. 1920.

²² Agrarna reforma, *Narodna politika*, br. 67, 12. V. 1920.

²³ Vijećanje hrvatske pučke stranke, *Narodna politika*, br. 87, 9. VI. 1920.; Zaključci vrhovnog vodstva HPS, *Narodna politika*, br. 88, 9. VI. 1920.

Gledište da zemlja mora biti uglavnom vlasništvo onoga koji je obrađuje, dakle seljaka, ponovo je istaknuto u izbornom proglasu stranke u listopadu 1920. godine. Pri rješavanju agrarnog pitanja trebalo je uzeti u obzir prilike u svakoj pokrajini, s tim da država stvori prijašnjim vlasnicima »uvjete daljnjega opstanka. Stvaranjem novoga proletarijata promašila bi agrarna reforma svoju svrhu«. Za razliku od nekih drugih stranaka, HPS se nije protivila kolonizaciji, ali je smatrala da ju je trebalo provesti na drugim principima. Unutarnja kolonizacija morala bi biti provedena »bez obzira na plemensku ili stranačku pripadnost«. Zemlju bi morali dobiti »oni seljaci i oni krajevi, koji je imaju premalo, ili je nemaju nikako, a žele da je obrađuju«. Osobitu pažnju pri unutrašnjoj kolonizaciji valjalo bi posvetiti Zagorju, Međimurju, srednjoj Podravini i drugim krajevima »gdje ima previše pučanstva«. Razdijeljenu zemlju trebalo bi gruntovno prenijeti na nove vlasnike. Stranka ističe potrebu zakonskog reguliranja seljačkoga nasljednog prava i zaštite minimuma seljačke nepokretne i pokretne imovine. Zalaže se za tzv. seljačke komore, koje bi slale svoje predstavnike u socijalno-politički dom zajedničkog parlamenta. Seljački predstavnici uzeli bi »u svoje ruke agrarnu reformu i diobu velikih imanja, a ne da zemlju dijele kojekakovi strančari i ljudi koji idu kao sekvestri samo za što masnijom pljačkom«. ²⁴

O agrarnoj reformi raspravljalo se u redovima Katoličke crkve i HPS-a i narednih godina. Katolička crkva ponovo se poziva na gledište izneseno u rezoluciji u prosincu 1918., kritizira način provedbe agrarne reforme i zahtijeva poseban tretman i vraćanje zemlje. Svoje gledište prema konsolidaciji države pokušala je vezati uz povoljno rješenje agrarnog pitanja, u čemu je djelomice uspjela. ²⁵ Katoličkoj crkvi vraćen je dio zemlje, a zakonom od 19. lipnja 1931. godine priznat joj je poseban tretman pri provođenju agrarne reforme. ²⁶ Ona je nastojala sačuvati svoj imetak, pa to pitanje ulazi i u Konkordat, u kojem se vlada obvezuje da će joj dati pravednu odštetu za zemlju upotrijebljenu za agrarnu reformu. ²⁷

3. Hrvatska zajednica

Stranka je okupljala pripadnike sitne buržoazije. Pokušaj prodora na selo nije uspio, jer sa svojim programom, koji je odražavao interese građanstva, nije mogla osvojiti hrvatske seljake. Imala je samo dvanaest seoskih organizacija. U njezinim redovima bio je mali broj posjednika seljaka, za koje provođenje agrarne reforme nije bilo egzistencijalno pi-

²⁴ Izborni proglas Hrvatske Pučke Stranke, *Narodna politika*, br. 215, 9. X. 1920.

²⁵ Predstavka jugoslav. episkopata u pitanju agrarne reforme, *Katolički list*, br. 20, 19. V. 1921.; Vlada prema Katoličkoj crkvi, *Narodna politika*, br. 101, 5. V. 1922.

²⁶ Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima od 19. lipnja 1931. god., *Agrarna reforma III*, Beograd, Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, 1933., 18.

²⁷ *Ivan Mužić*, Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji, Split, *Crkva u svijetu*, 1976., 106; Konkordat i kritika konkordata, Beograd, *Privredni pregled*, 1937., 33.

tanje.²⁸ U nacrtu programa iz lipnja 1919. godine stranka se izjasnila za agrarnu reformu, koja bi se provela putem zakona tako da se uz pravednu odštetu ukinu feudalni odnosi i svakom seljaku dade dovoljno zemlje za pristojno uzdržavanje obitelji, uz obvezu da je obradi. Nije dakle bilo dovoljno samo dati zemlju seljaku, već mu je trebalo omogućiti i da je obradi. U tu svrhu osnovala bi se seljačka udruženja (za kupnju, prodaju, kolonizaciju, vraćanje iseljenika, reviziju segregacije, poboljšanje tla i komasaciju dobara). Promjene je trebalo provesti i u pravu nasljeđivanja, opterećivanja i otuđivanja seljačkog posjeda. Gospodarske interese seljaka zastupale bi seljačke zadruge i komore, za čije se osnivanje stranka zalaže.²⁹ I u kasnijim dokumentima i govorima svojih čelnika stranka ističe te zahtjeve, ali ih i nadopunjuje i iznosi neke nove.³⁰ Temeljne odrednice stranke u svezi s agrarnom reformom najpotpunije su formulirane u zaključcima s njezine skupštine potkraj listopada 1919. godine. Pod agrarnom reformom razumijeva se »skup svih pitanja, kojima se uređuje i podiže snaga narodne poljoprivrede«. Agrarnu reformu trebalo je provesti »čim prije zakonskim putem, razumno, pravedno i nepristrano«. Ukinuti je valjalo preostale feudalne odnose (kmetstvo, kolonati i fideikomise). Unaprijed bi se morala odrediti gospodarstva koja ne bi došla pod udar zemljišne reforme, radi svoje agrarne proizvodnje, kulture ili industrije. Vlasnicima kojima bi se zemlja oduzela priznalo bi se pravo na pravednu odštetu. Zemlju bi dobio »svaki onaj, koji je nema ili je nema dosta, a voljan ju je i kadar obrađivati«. Dobrovoljcima i ostalima kojima je zemlja bila obećana podijelila bi se besplatno na teret države. Stranka zahtijeva da se očuva zemljišni minimum, kako se posjed nadjeljenika, ali i dotadašnjih vlasnika, ne bi otuđio. U tu svrhu uredila bi se »selišta« s najmanjom izmjerom zemlje, koja se ne bi mogla zadužiti ni izvlastiti. Revizija segregacije morala bi se obaviti pravedno. Trebalo bi započeti sa sistematskom provedbom kolonizacije. Kolonistima bi se morao omogućiti gospodarski napredak »dobavom jeftine građe, namještaja, inventara, te podavanjem jeftinoga zajma«. Provođenje agrarne reforme imalo se povjeriti po pokrajinama »samostalnim, nepolitičkim i stručnim oblastima (uredima)«, budući da je dotadašnje iskustvo pokazivalo kako se ona iskoristavala u političko-stranačke svrhe.³¹

Ponovo se detaljnije govori o agrarnoj reformi u izbornom programu stranke iz listopada 1920. godine. Uglavnom su ponovljena prijašnja gle-

²⁸ *Hrvoje Matković*, Hrvatska zajednica, *Istorija XX veka*, Zbornik radova V, Beograd, Institut društvenih nauka, 1963., 10—34. Hrvatska zajednica nastala je od Starčevićeve Stranke prava i Napredne demokratske stranke, kojima se priključila grupa Hrvatsko kolo iz Osijeka 17. VII. 1919. godine. Hrvatska težačka stranka iz Bosne i Hercegovine priključila se Hrvatskoj zajednici kao zasebna stranačka formacija, za razliku od ostalih, koje su se stopile u nju. Okupljala je bosanske Hrvate, a bila je sastavljena od seljaka i malograđanskog elementa. Vodstvo stranke bilo je u rukama građanske inteligencije.

²⁹ Nacrt programa Hrvatske zajednice, Zagreb, Sarajevo, Beograd (bez izdavača), lipanj 1919., 2.

³⁰ Spomen skupština Hrvatske zajednice. Politika Hrvatske zajednice (govor dr. Mate Drinkovića), *Hrvat*, br. 140, 11. XI. 1919.

³¹ Zaključci skupštine Hrvatske zajednice uz sudjelovanje Hrvatske težačke stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije, *Hrvat*, Zagreb, br. 131, 30. X. 1919.

dišta i zahtjevi: agrarna reforma mora biti »pravedna podjela zemlje«, koja bi omogućila osiguranje života i napredak seljačkih obitelji. Provesti je treba zakonskim putem uz odštetu prijašnjim vlasnicima. Stečena zemljišna prava gruntovno bi se osigurala.³²

Pravo privatnog vlasništva moglo se ograničiti, prema nacrtu ustava Narodnog kluba, samo zakonom, i to uz naknadu, kada su to zahtijevale društvene potrebe. Eksproprijacija zemlje uz naknadu mogla se dopustiti posebnim zakonima, i to za gradnju stanova, naseljavanje, poboljšanje tla, unapređenje poljoprivrede i podizanje zemljoradničkog staleža. Seoske zajednice osnovale bi se u svakoj upravnoj općini radi unapređenja privrede, prosvjete i zdravstva. One su morale posjedovati zemlju radi opskrbe članova drvom, građom, radi vođenja uzornog gospodarstva i za zdravstvene i prosvjetne svrhe.³³

Vrlo se brzo pokazalo da se stranka samo deklarativno izjašnjavala za agrarnu reformu. Ona je stala u obranu zemljoposjednika a protiv seljaka u Bosni i Hercegovini u pitanju promjene beglučke uredbe, zbog čega je nastao spor s Hrvatskom težačkom strankom u svibnju 1920. godine.³⁴ Za kratko vrijeme koje je Hrvatska zajednica držala Ministarstvo za agrarnu reformu (ministar Ivan Krnic od 19. veljače do 17. svibnja 1920.) bilo je poduzeto više poteza s ciljem da se ublaži agrarna reforma u korist veleposjednika.

4. Demokratska stranka

Demokratska stranka nastala je spajanjem nekoliko stranaka i grupa. Njezin osnivački kongres održan je 15. i 16. veljače 1919. u Sarajevu.³⁵ Zastupala je nacionalni unitarizam i državni centralizam. Kao cjelina, nije imala tradiciju, a ni masovnije članstvo. Da privuče pristalice, nije bilo dovoljno samo isticanje jugoslavenstva, pa je jedan od njezinih socijalno-gospodarskih zahtjeva i zahtjev za radikalno rješenje agrarnog pitanja. Svetozar Pribičević još na osnivačkom kongresu stranke kaže da »će se naša državna vlast odlučiti na to, da riješi radikalno agrarno pitanje, kako bi mogla da zadovolji velikim opravdanim narodnim interesima«. Trebalo je da država radikalnom agrarnom reformom stvori male seljačke posjede, kojima bi se zadovoljila potreba za zemljom seljaka, ali i ostalih koji su je htjeli obrađivati. Pribičević se izjasnio za poštivanje privatnog vlasništva, ali dopušta intervenciju države s tim »da se slabi prema jaćima zaštićuju«. Država se imala brinuti da se zemljom nadijele ratni dobrovoljci i obitelji poginulih u ratu.³⁶

³² Hrvati! *Hrvat*, br. 208, 28. X. 1920.

³³ Nacrt Ustava Narodnog kluba, Zagreb, Štamparija Jugoslavenskog Kompassa, 1921., 17—18.

³⁴ *Hrvoje Matković*, Hrvatska zajednica, op. cit., 32—33.

³⁵ Veliki uspjeh u Sarajevu, *Riječ*, br. 80, 19. II. 1919.; Jedan narod — jedna država — jedna stranka, *Riječ*, br. 81, 19. II. 1919.

³⁶ Govor Svetozara Pribičevića, *Riječ*, br. 82, 20. II. 1919., br. 83, 20. II. 1919.

Predsjednik Demokratskog kluba dr. Bogdan Medaković u ožujku 1919. godine kaže kako »je nepodijeljeno uvjerenje kluba, da se imade bezodvlačno pristupiti provedbi agrarne reforme«. ³⁷ Temeljna načela izložena su u deklaraciji demokratskog bloka od 10. travnja 1919. godine, u kojoj se kaže da se »u pitanju društvenog preobraženja u agrarnoj reformi ima gledati jasno i raditi korijenito. Ostaci feudalizma imadu se zbrisati. Zemlja koja prelazi zakonom određeni maksimum imade se dati zemljoradnicima, koji nemaju zemlje ili je nemaju dovoljno, ratnim dobrovoljcima, invalidima, i svojinu zemlje zaštititi. Za kmetove, ratne dobrovoljce, invalide dat će država odštetu [...] Ostalo bez čega bi agrarna reforma ostala nedovršena, dobit će svoj izraz u zakonu o njoj, stavljenom na dnevni red Narodnog predstavništva, koje će kroza nj sprovesti i politiku nacionalne i agrarne zaštite«. ³⁸

Aktualno je bilo i pitanje unutrašnje kolonizacije pučanstva, pa se stranka u svezi s tim zalaže za podizanje malog gospodara, a kako u gusto napučenim krajevima nema dovoljno plodne zemlje, treba da država provede sustavnu kolonizaciju. »Kolonizacija malih ljudi moguća je samo onda, ako im država pribavi jeftine zemlje, te ako im omogući da skupo prodaju svoj sada premali posjed. Do toga se pako dolazi samo eksproprijacijom velikog posjeda, te shodnom prodajom malog. Mali posjednik, koji danas ima jutro-dva zemlje, može samo tako doći do 5—10 jutara plodne zemlje i do potrebnog inventara za taj veći posjed.« Stranka je bila protiv privatne parcelacije velikih posjeda. Pri provedbi unutrašnje kolonizacije država je imala pomagati one seljake koji su posjedovali neki imetak, ali ne i »posvemašnje proletarce«. ³⁹

Na skupu Demokratske stranke u Zagrebu u listopadu 1919. godine Svetozar Pribičević još jednom ističe kako »zemlja ima da pripadne onome, koji ju obrađuje«. ⁴⁰ Takvo stajalište stranka zastupa u svojem programu, a i u praksi narednih godina. Što se tiče kolonizacije, ona kaže: »[...] moći ćemo jedan dio siromašnog svijeta, a osobito naše invalide i dobrovoljce, preseliti u slabije napučene bogatije krajeve, kao što je Vojvodina, Slavonija, Macedonija«. Kolonizacija se imala provoditi uz državnu pomoć, a za te potrebe valjalo je rezervirati zemlju. Demokrati su se izjasnili i za provedbu segregacije odnosno ponovnog razgraničenja šuma između veleposjednika i seljaka. Hinko Krizman, kao ministar šuma i ruda, dao je za te potrebe izdvojiti 21.000 rali šume. ⁴¹ Agrarnu reformu stranka smatra »kao bitni deo nacionalnog programa oslobođenja i ujedinjenja«. Feudalnim vlasnicima nije priznavala pravo na odštetu za zemlju, ali je dopuštala mogućnost da država preuzme brigu o siromašnim feudalcima. Kao s feudima, trebalo je postupati i s moderniziranim veleposjedima.

³⁷ Demokratski klub o agrarnoj reformi, *Narodna politika*, br. 66, 8. III. 1919.

³⁸ Obrazovanje i deklaracija Demokratskog bloka, *Riječ*, br. 158, 10. IV. 1919. Demokratski blok činio je Demokratski klub s tzv. strankama srpskog opozicionog bloka (srpski samostalci i naprednjaci).

³⁹ Ministarstvo za agrarnu reformu, *Riječ*, br. 150, 3. IV. 1919.

⁴⁰ Ministar Pribičević o unutrašnjem i vanjskom položaju, *Riječ*, br. 342, 27. X. 1919.

⁴¹ Narodni program Demokratske stranke, Zagreb, Sekretarijat Demokratske stranke, 1920., 17—23.

Stranka je imala radikalnije gledište prema feudalnim posjedima nego prema veleposjedima. To je razumljivo, jer je i u njezinim redovima bilo veleposjednika.

Svi članovi stranke nisu imali jednako mišljenje o agrarnoj reformi. U njezinu programu i u provedbi agrarne reforme, kada je držala Ministarstvo za agrarnu reformu, došla su do izražaja gledišta Pribićevićeve grupe. Davidovićeva se grupa s tim solidarizirala, ali se nije direktno angažirala. Nakon izdvajanja Pribićevićeve grupe iz Demokratske stranke, ona je pokazivala vrlo malo interesa za agrarnu reformu. U stranci je bilo grupa koji su zastupale i radikalnija gledišta prema agrarnoj reformi (Radikalnodemokratski naprednjaci iz Bosne i slovenski demokrati).⁴²

Demokratska stranka bila je mnogo radikalnija u tom pogledu u programskim dokumentima nego kada je program provodila u praksi. Dok je bila na vlasti, pravila je kompromise s drugim strankama i odstupala od svojih gledišta o agrarnoj reformi. Ulazak u Vesnićevu vladu platila je suženjem opsega agrarne reforme na beglučkim posjedima i u pitanju haka, jer je napušten princip da zemlja pripada onima koji je obrađuju. Pri izglasavanju Vidovdanskog ustava učinjeni su ustupci u svezi s Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom i Džemijetom.⁴³ Stranka se služila agrarnom reformom kao agitacijskim sredstvom, kako bi pridobila što više pristalica.⁴⁴

5. Samostalna demokratska stranka

Samostalna demokratska stranka zadržala je prema agrarnoj reformi isto gledište koje je Pribićevićeva grupa imala u Demokratskoj stranci. Nije se na tom pitanju jače angažirala jer je željela održati vezu s radikalima, a razlog su bila i politička zbivanja na početku 1925. godine, koja su je skrenula na važnija politička pitanja.

Kada se našla u opoziciji, u ljeto 1925. godine, stranka je nešto smjelije formulirala svoje gledište o agrarnoj reformi. Samostalni demokrati izjasnili su se tada za davanje zemlje onima koji će je doista obrađivati, naglašavajući pritom da se političko oslobođenje može ustaliti samo ako postoji i gospodarsko oslobođenje. Protivili su se špekulaciji raznih društava zemljom velikih posjeda. Založili su se za slobodan razvoj maloga posjeda, za njegovu stabilnost i spasavanje od prezaduženosti i propa-

⁴² Branislav Gligorijević, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1970., 177-178; Hrvoje Matković, Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb, Institut za hrvatsku povijest, 1972., 118-120.

⁴³ Branislav Gligorijević, Demokratska stranka, op. cit. 167, 211-217; Atif Purivatra, Formiranje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize početkom 1922. godine, *Istorija XX veka*, Zbornik radova 9, Beograd, Institut društvenih nauka, 1968., 413-415, 424-431.

⁴⁴ Agrarna reforma kao sredstvo kortešacije, *Hrvat*, br. 22, 12. VI. 1919.

danja.⁴⁵ Sporost u provedbi agrarne reforme pripisivali su čestom miješnjaju ministara za agrarnu reformu. Teškoće s kojima se sukobljavao mali posjed i njegovu prezađuženost pripisivali su lošem agrarnom zakonodavstvu, iako su ga dijelom i sami stvorili. Mali posjed smatrali su produktivnijim od velikog. Njegove moguće nedostatke trebalo je otkloniti zadrugarstvom. Prema ocjeni samostalaca, ostala su neriješena pitanja definitivne podjele zemlje i otkupa zbog čestih promjena u resoru Ministarstva agrarne reforme. Protivili su se fakultativnom otkupu zemlje smatrajući da to znači »izigravanje agrarne reforme i pogibelj od prezađuženosti seljaka«. Fakultativni je otkup prema njihovu mišljenju otvarao mogućnost špekulacije zemljom na račun seljaka. Predlagali su osnivanje agrarnog kreditnog zavoda, kako bi se mogla provesti financijska likvidacija agrarne reforme.⁴⁶

Samostalni demokrati, kada su se našli u opoziciji, ponovili su dakle o agrarnoj reformi svoja ranija gledišta, ali i neka nova, nešto radikalnija. Međutim, pravo njihovo mišljenje o tome može se najbolje vidjeti po onome što su napravili dok su bili na vlasti.

6. Radikalna stranka

Stranka kao cjelina nije duže vrijeme imala jedinstveno gledište o agrarnoj reformi. U početku se izjašnjavala od slučaja do slučaja. Heterogeni sastav stranke bio je razlog da su se u njoj sukobljavali različiti interesi, često ovisni o tome odakle su dolazili pojedini članovi. Uža Srbija nije bila obuhvaćena agrarnom reformom, pa tamošnji radikali djeluju u interesu cijele stranke. Radikali iz pojedinih dijelova zemlje bili su zainteresirani za rješavanje pitanja agrarne reforme u svojem kraju, ali i oni nisu bili uvijek jedinstveni. Tako su vojvođanski radikali bili podijeljeni u tri grupe, koje su se međusobno razlikovale u shvaćanju karaktera, opsega i načina provođenja agrarne reforme.⁴⁷ Političke prilike u zemlji poslije prvoga svjetskog rata, a posebno seljački nemiri, prisilili su stranku da pristane na donošenje »Prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme«, 25. veljače 1919. godine, ali se kasnije protivila njihovoj provedbi. Ona je štutila interese zemljišnih posjednika. To je razumljivo, jer su mnogi istaknuti radikali bili veleposjednici ili vlasnici kmetskih, čivčij-

⁴⁵ Referat dra Hinka Krizmana na kongresu Samostalne demokratske stranke u Beogradu 6. XII. 1925., *Riječ*, br. 295, 24. XII. 1925.; *Hinko Krizman*, Agrarni otkup (Govor dr. H. Krizmana u Narodnoj skupštini 23. III. 1926.), Zagreb, *Narodno kolo*, knj. 1, 1926., 6.

⁴⁶ *Hinko Krizman*, Agrarni otkup, op. cit., 9; *Hrvoje Matković*, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka, op. cit., 122.

⁴⁷ *Toma Milenković*, Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi (1918—1929 godine), *Istorija XX veka*, Zbornik radova XI, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1970., 18—20; *Joca Lalošević*, Načrt zakona o eksproprijaciji velikih poseda i o novom uređenju agrarnih odnosa i njegovo obrazloženje, Sombor, Štamparija Stevana Stojčića u Somboru, 1923. Prvoj grupi bio je na čelu Jaša Tomić, drugu grupu predvodio je Joca Lalošević, agronom i veleposjednik, a treća grupa nije bila jedinstvena.

skih, kolonatskih i beglučkih zemalja ili su po nekoj drugoj osnovi bili zainteresirani da se takvi oblici vlasništva ne mijenjaju. Agrarni su interesi uvjeravani kako će im se omogućiti da dobiju zemlju. U izjavi poslaničkog kluba stranke od 20. lipnja 1919. godine kaže se da će se stranka založiti »za rešenje velikih poseda preko mere«. O kojim je posjedima riječ, odredilo bi se kasnije, uzimajući u obzir potrebe suvremene poljoprivrede i interese agrarnih interesenata. Stranka nije bila za radikalnu provedbu agrarne reforme na veleposjedima, u čemu su se slagali vojvođanski i slavonski radikali. U pogledu likvidacije zaostalih oblika feudalnih odnosa u pojedinim dijelovima države (Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Kosovo, Šandžak, Makedonija) nije bilo jedinstvenog mišljenja među političkim strankama. Vodstvo Radikalne stranke pristalo je da država otkupi kmetske zemlje u Bosni i Hercegovini od bivših feudalaca, kako bi osiguralo izglasavanje Vidovdanskog ustava i vezalo uza se Jugoslavensku muslimansku organizaciju. Iz istog razloga učinjeni su ustupci veleposjednicima na Kosovu i u Makedoniji. Stranka se izjasnila na zemaljskoj konferenciji od 25. do 28. rujna 1920. godine: 1. za ukidanje feudalnih odnosa i dodjelu zemlje seljcima, koji su je ranije obrađivali, u vlasništvo, 2. za diobu zemlje siromašnim poljodjelicima i obiteljima poginulih u ratu unutrašnjom kolonizacijom, vodeći pritom računa o nacionalnim interesima. Za agrarnu reformu najprije je trebalo iskoristiti državnu i općenarodnu zemlju, a tek u slučaju ako je nije bilo dovoljno i zemlju privatnih posjeda koja je prelazila maksimum, i to uz odštetu vlasnicima. Na zemaljskoj konferenciji stranke u Beogradu od 11. do 13. prosinca 1921. godine radikali su zahtijevali da se donese zakon o agrarnoj reformi u duhu programa stranke. Radikalna stranka koristila se time što je bila na vlasti i držala dosta dugo Ministarstvo za agrarnu reformu za prolongiranje agrarne reforme i različite korupcionističke poslove.⁴⁸

7. Zemljoradnička stranka (Savez zemljoradnika)

Stranka je osnovana u listopadu 1919. godine. Bila je među najmasovnijim i najsnažnijim seljačkim strankama u zemlji. Namjera osnivača bila je da to bude društveno-politički i gospodarski pokret za podizanje sela i poljodjelstva. Osnivači su bili uglavnom dužnosnici Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga na čelu s Mihajlom Avramovićem. Stranka je imala pretenzije da oko sebe okupi sve seljake, ali i druge društvene strukture, bez obzira na imovno stanje, vjersku i nacionalnu pripadnost. U Slavoniji je 1920. godine osnovan Seljački savez, organiziran na programu Saveza zemljoradnika. Zemljoradničkoj stranci pristupili su u jesen 1920. godine Savez težaka Bosne i Hercegovine i Težaka sloga iz Dalmacije. Pristupila joj je 1927. godine također grupa Dragoljuba Jovanovića kao zemljoradnička ljevica. Ona se 1940. odvojila u posebnu

⁴⁸ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1979., 39, 45; *Toma Milenković*, *Stav Radikalne stranke*, op. cit., 9—118; Stojan Protić protiv agrarne reforme, *Riječ*, br. 271, 11. VIII. 1919.

stranku (Narodnu seljačku stranku). Savez zemljoradnika brzo je odbio od sebe hrvatske seljake, jer je zastupao nacionalni unitarizam i državni centralizam.⁴⁹

U programu Saveza zemljoradnika iz 1919. godine kaže se da je zemlja vlasništvo onoga koji je obrađuje i na njoj živi. Svaki zemljoradnik morao je imati dovoljno zemlje. Zahtijeva se ukidanje čivčijskih, kmetskih, kolonatskih i stalnih napoličarskih odnosa. Veliki posjed mogao se zadržati radi očuvanja proizvodnje, ali tek ako preostane zemlje nakon podmirjenja svih zemljoradnika i tako dugo dok »društvena nužda«, kao npr. porast stanovništva i slično, ne zahtijevaju promjenu. Zemlju je trebalo oduzeti svima koji su je držali neproizvodno. Kolonizaciju stranka smatra društvenim čimbenikom koji je imao povećati proizvodnost zemljoradnje, spriječiti osiromašenje seljaka, sačuvati prekobrojno pučanstvo na selu i omogućiti povrat seljaka iz gradova. Trebalo ju je provesti na zadružnoj osnovi na svoj zemlji pogodnoj za zemljoradnju koja je bila neobrađena ili nedovoljno iskorištena, te na državnim velikim posjedima. Gledišta o agrarnoj reformi izložena u programu 1919. ponovljena su i kasnije.⁵⁰

Nakon prevladavanja unutrašnjih sukoba stranka se vraća problemima vezanim uz selo. Na kongresu u kolovozu 1923. godine izjasnila se za radikalno provođenje agrarne reforme: reformu treba proširiti i na Srbiju; beglučko pitanje riješiti u korist zemljoradnika; agrarno pitanje u Makedoniji riješiti »u duhu potrebe mještana i naseljenika«, a u Dalmaciji obustaviti sudske parnice vezane uz zemlju i zadržati od izvršenja presude do donošenja zakona o agraru. Podjelu zemlje treba da obave seljačka vijeća samih zemljoradnika.

U tijeku agrarne reforme svoje je gledište izložio čelnik stranke Mihajlo Avramović. Prema njegovu mišljenju agrarna reforma mora omogućiti pravilnije rješenje pitanja držanja zemlje. Zemlju treba rasporediti tako da oni koji je imaju previše ustupe višak onima koji je nemaju ili je nemaju dovoljno. Zemlju mora posjedovati onaj tko je obrađuje, i to onoliko koliko obrađuje. Avramović je kritizirao način na koji se agrarna reforma provodila. Ona cijepa zemlju, smatrao je, ondje gdje to još nije potrebno, a ne dijeli je i ne daje ondje gdje je potrebno. »Ona odgađa da da zemlje licima kojima je zemlja nasušna potreba, a daje zemlju drugima kojima ista nije potrebna i mirno gleda kako se razvijaju čitave financijske operacije na račun pravilnog rasporeda zemlje.« Zemljoradnički pokret imao je biti onaj čimbenik koji će motriti »da se zemlja deli pravilno i agrarna reforma izvodi potpuno«. Nadjeljenicima je uz zemlju trebalo dati oruđe kojim bi je obradili. Pitanje agrarne reforme trebalo je prema Avramoviću da riješi zadružni pokret, i to u interesu »onih koji rade zemlju, a to su interesi najvećeg broja naroda, interesi socijalni i socijalne pravde«.⁵¹

⁴⁹ *Milivoje Erić*, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941 god., Sarajevo, »Veselin Masleša«, 1958., 203—204; *Zarko Jovanović*, KPJ prema seljaštvu 1919—1941, Beograd, Narodna knjiga, 1984., 27—30.

⁵⁰ Program saveza zemljoradnika, Beograd, *Mlada Srbija*, 1919., 14—15, 17; Program saveza zemljoradnika, Beograd, *Narodna misao*, 1925., 14. 16—17.

⁵¹ *Mihajlo Avramović*, Agrarna reforma i zemljoradnički pokret, *Nova Evropa*, knj. II, br. 7, 21. V. 1921., 244—249.

8. Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije

Izaslanici stranke podnijeli su Narodnom vijeću SHS već 23. studenog 1918. godine prijedlog rješavanja pitanja agrarne reforme, koji predviđa: 1. likvidaciju svih agrarnih feudalnih odnosa, 2. eksproprijaciju svih posjeda iznad 100 jutara i njihovu podjelu onima koji će zemlju sami obradivati, 3. prisilne mjere za obrađivanje zemlje, da se osigura prehrana naroda, 4. podržavljenje svih većih šumskih kompleksa. Narodno vijeće Države SHS donijelo je 26. studenog 1918. godine zaključak kojim je uglavnom prihvatilo te zahtjeve. Kako je pitanje agrarne reforme postalo posebno aktualno u proljeće 1919. godine zbog agrarnih nemira, o njemu raspravlja i vlada. Vitomir Korać, čelnik stranke, kao ministar socijalne politike izradio je ekspozice o tom pitanju, koji nailazi na protivljenje u Ministarskom savjetu. Izabran uži odbor (V. Korać, U. Krulj i Ž. Petričić) izradio je načela agrarne reforme u kojima su uglavnom usvojeni Koraćevi prijedlozi. Ona su nakon prevladavanja nesporednosti u Ministarskom savjetu objavljena 27. veljače 1919. kao »Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme«.⁵² Vitomir Korać zastupao je gledište da treba iz vlastiti sve veleposjede koji prelaze maksimum zemlje, bez obzira na to tko su njihovi vlasnici. Izvlaštenu zemlju trebalo je razdijeliti među zemljoradnike, a određene komplekse rezervirati za uzorna dobra i sl. Do zemlje bi se dolazilo putem otkupa od države.⁵³

Stranka nije bila jedinstvena u stavu prema agrarnim, ali i ostalim pitanjima, što je došlo do izražaja na konferenciji u Zagrebu od 26. do 28. siječnja 1919. godine. Desnica je bila za agrarnu reformu i prihvatila je vladin prijedlog za njezino provođenje. Kako zemljoradnici u danim uvjetima nisu mogli zemlju dobiti badava, pristaju na otkup. Otkupninu su imali platiti oni koji dobivaju zemlju, a ne država. Rješenje je i u unutrašnjoj kolonizaciji pučanstva iz prenapučenih krajeva, ali i u povratku iseljenika. Šume su imale biti u vlasništvu države, i njima je trebalo upravljati kolektivno. Seljaci bi dobili pravo na ispašu u tim šumama. Ljevica pak naglašava da je zemlja dobro cijeloga čovječanstva, odnosno nacije, pa ne može biti predmetom vlasništva, trgovine i špekulacije. Zahtijeva da se sva zemlja proglasi »nacionalnom svojinom«, a zemljoradnicima da se dade toliko zemlje koliko je mogu obraditi sami, odnosno s obitelji. Zemlju im treba oduzeti kad se prestanu baviti zemljoradnjom, a dati drugim zemljoradnicima. Veleposjedi s uzornim gospodarstvom morali bi se pretvoriti u poljoprivredne komune. Ljevica stranke bila je protiv agrarne reforme kako ju je postavila i provodila vlada, proglasivši je demagogijom.⁵⁴ I desnica je, iako je prihvatila temeljne vladine postavke za provedbu agrarne reforme, bila nezadovoljna načinom njezina provođenja u praksi.⁵⁵

⁵² Vitomir Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. I, Zagreb, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, 1929., 260—266; Agrarna reforma, *Sloboda*, br. 8, 23. 1. 1919.

⁵³ K. V., K agrarnoj reformi, *Sloboda*, br. 6, 18. I. 1919.

⁵⁴ Stranačka konferenca održavana 26., 27. i 28. siječnja, *Sloboda*, br. 6, 18., 1. 1919.; br. 10, 29. 1. 1919.; Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom IV, Beograd 1950., 164. Vitomir Korać, Povijest radničkog pokreta, op. cit., 258—259.

⁵⁵ Sabotaža agrarne reforme, *Sloboda*, br. 43, 19. IV. 1919.

9. Socijalistička partija Jugoslavije

Stranka je osnovana na konferenciji predstavnika glavnih odbora Jugoslovske socialistične demokratske stranke, Socijaldemokratske stranke Jugoslavije i Socijalističke radničke partije Jugoslavije 18. prosinca 1921. godine u Beogradu. Zapravo, u Socijalističku partiju Jugoslavije ujedinile su se radničke stranke desnice i centra. Izjasnila se za potpuno i brzo provođenje agrarne reforme na ovim načelima: 1. ukidanje svih oblika feudalnih prava na zemlju, bez odštete vlasnicima, i davanje zemlje u vlasništvo onima koji je obrađuju, bez naknade, 2. oduzimanje svih zemljišnih i prirodnih bogatstava »mrtve ruke« (vjerskih ustanova i organizacija) bez naknade, s tim da se ona upotrijebe za opće svrhe, 3. podjela velikih posjeda uz najmanju otkupninu u korist radnih ljudi koji su bez zemlje i onih koji su zbog ratnih posljedica imali dobiti zemlju. Otkupninu valja upotrijebiti za unapređenje zemljoradnje. Ima se provesti nacionalizacija šuma i zabrana prodaje i podjele državnih i samoupravnih dobara. Uz državnu pomoć treba provesti »racionalnu kolonizaciju« zemljoradnika u one krajeve gdje ima dovoljno neobrađene a plodne zemlje.⁵⁶

10. Komunistička partija Jugoslavije

Već na osnivačkom kongresu Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u Beogradu od 20. do 23. travnja 1919. godine došla su do izražaja suprotna gledišta centrista i ljevice o agrarnom programu. Jedinstveni su bili da treba ukinuti feudalne odnose, ali se nisu slagali u mišljenju o tome koje veleposjede treba eksproprijirati. Centristi su bili za podjelu feudalnih posjeda siromašnim seljacima s malo zemlje uz potreban inventar bez otkupa, ali su se protivili podjeli krupnih kapitalističkih veleposjeda. Ljevica je zastupala gledište vezano izravno za ruski boljševički agrarni program, koji u prvom redu uključuje princip kolektivizacije. Kad zahtijeva eksproprijaciju velikih posjeda, ona to čini zato da bi od njih načinila kolektivna seoska imanja, a ne da seljaci pojedinačno dobiju zemlju u vlasništvo. Dakle, ljevica je zahtijevala kolektivizaciju i socijalizaciju svih veleposjeda i osnivanje seljačkih vijeća. Kongres je usvojio kompromisno gledište prema kojemu bi se ukinuli svi oblici feudalnih odnosa i podijelili feudalni posjedi bez odštete njihovim vlasnicima. Seljacima, oslobođenim feudalnih odnosa, koji bi dobili zemlju, stavila bi se na raspolaganje materijalna sredstva za nabavu poljoprivrednog inventara, izgradnja kuća i gospodarskih zgrada na račun krupnih kapitalista, kapitalističkih udruženja i banaka. Veleposjedi kapitalističkog tipa imali su biti izuzeti od agrarne reforme.

Suprotna gledišta ljevice i centrista ostaju, i dolaze do izražaja na Vukovarskom kongresu od 20. do 25. lipnja 1920. godine. Na kongresu je prihvaćeno gledište ljevice prema kojemu je Partija imala »svom energijom

⁵⁶ Program in Pravilnik socialistične stranke Jugoslavije, Ljubljana 1923., 12—15.

raditi« na potpunom rješenju agrarnog pitanja oduzimanjem svih velikih posjeda i davanjem zemlje s odgovarajućim inventarom i bez naknade seljačkim vijećima, što ih čine oni koji zemlju stvarno obrađuju.

Partija je izgubila bazu, odnosno seljaštvo, jer je bila nacionalno unitaristička i zastupala agrarni kolektivizam. Agrarni program Partije nije zadovoljavao razvijeno seljaštvo, naročito u Hrvatskoj. U svijesti seljaka trajna je želja da dobiju zemlju u svoje vlasništvo. Zbog toga su prihvaćali nacionalni program Stjepana Radića i agrarne programe stranaka koje su obećavale da će ih učiniti vlasnicima zemlje. Komunisti tada unose izmjene u nacionalni i agrarni program da bi zadovoljili interese seljaka. Na Trećoj zemaljskoj konferenciji Partije, održanoj 4. i 5. siječnja 1924. godine, prihvaćen je agrarni program, koji legaliziraju putem Nezavisne radničke partije Jugoslavije i objavljuju ga u tisku. Partija u tom programu ostaje pri radikalnoj podjeli velikih posjeda, ali ne zastupa više kolektivizaciju. Zahtijeva eksproprijaciju svih feudalnih posjeda bez naknade i njihovo prelaženje u ruke siromašnih seljaka; eksproprijaciju svih veleposjeda iznad 30 ha i njihovu raspodjelu seljacima bez ili s malo zemlje, s cjelokupnim inventarom; ukidanje svih oblika feudalnih odnosa i obveza i povrat novca što su ga feudalci primili s tog osnova. Veleposjednička zemlja u zakupu seljaka ima se odmah proglasiti njihovim vlasništvom. Konfiscirati je trebalo svu zemlju »mrtve ruke« (crkvena, samostanska, džamijska dobra) i ukinuti davanja seljaka Crkvi; konfiscirati također veleposjedničke šume, iz kojih bi se drvom koristilo siromašno stanovništvo.

Partija će i kasnije zastupati radikalni program provođenja agrarne reforme, po kojemu je sva feudalna, veleposjednička, crkvena i državna zemlja s inventarom imala prijeći u ruke onih koji je obrađuju, a nemaju je ili je nemaju dovoljno, i to bez naknade. Siromašni seljaci imali bi odlučnu riječ u tijelima za provedbu agrarne reforme.⁵⁷

Zaključak

Političke stranke mogle su računati na vidnije mjesto i ulogu u politici ako osiguraju glasove seljaka. Seljaci su u Hrvatskoj činili 72% ukupnog broja stanovnika. Hrvatska je bila u prvim poslijeratnim godinama zahvaćena agrarnim nemirima, a seljaci su uz ostalo zahtijevali radikalno provođenje agrarne reforme. Političke stranke to pitanje nisu mogle mimoći. O agrarnoj reformi govori se u parlamentu, na raznim stranačkim skupovima, u izbornim proglasima, stranačkim programima i tisku. Sve važnije političke stranke koje djeluju u Hrvatskoj izjasnile su se o tom pitanju. Jedinštvene su u tome da zemljišnu reformu treba provesti, ali se razlikuju u pitanjima opsega i načina njezina provođenja, u tome kome i koliko zemlje treba dati, da li uz odštetu bivšim vlasnicima ili bez naknade, da li dati inventar i materijalnu pomoć zemljoradnicima ili ne.

⁵⁷ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1949., 21—22, 43, 57, 80—81, 119—126, 147, 263—264, 281, 305; Zarko Jovanović, op. cit., 57, 96—97, 130.

Različita su i gledišta o kolonizaciji: treba li je provesti, na kojim posjedima i koga treba kolonizirati. Ali svi ti različiti prijedlozi i obećanja za poboljšanje položaja seljaka i rješavanje agrarnog pitanja često su imali za cilj samo politički efekt, pridobivanje pristalica u redovima seljaka i njihovih glasova, a znatno su manje odraz interesa političkih stranaka za članstvo i njegove potrebe.

SUMMARY

POLITICAL PARTIES ON THE AGRARIAN QUESTION IN CROATIA (1918—1931)

In predominantly agrarian Croatia, where peasants made 72 percent of the population, the agrarian question was raised by the end of 1918. This issue made an already difficult socio-economic situation even more strenuous. During the first few years after the World War I, Croatia was faced with peasant rebellion. Among other things, peasants demanded a radical agrarian reform. Political parties could only count on a substantial political role if they secured the backing of peasants for their programs. Hence, all significant parties voiced their opinion on the matter. Although unanimous on the need for a reform, they differed about its details. They also differed on the issue of whether colonization is necessary or not.